

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A magyarhoni protestáns egyház története. A művelt közönség számára *Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József* közreműködésével szerkesztette **dr. Zsilinszky Mihály.** Budapest, 1907. Nagy 8-ad rét 8+797 lap. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársaság kiadása. Ára füzve 14 kor., kötve 17 kor., könyvtári félbörkötésben 19 kor.

Régi buzgó törekvés vált valósággá, a bécsi békekötés háromszázados évfordulója alkalmából, most, midőn a Athenaeum áldozatkészségéből, magyar protestáns egyháztörténeti irodalmunk legkiválóbb írójának, társulatunk alelnökének szerkesztésében, megjelent magyar protestáns egyházunk története, a művelt közönség számára. Nagy mulasztást követtünk el eddig is, hogy nem adtuk művelt közönségünk kezébe vértanu egyházunk történetét, hogy merithetett volna abból hitünkhöz való szilárd ragaszkodást, s öntudatra ébredhetett volna a megpróbáltatásokban és küzdelmekben annyi felemelő bizonyosságot tanusított ősről szóló emlékek olvasásánál. Vártunk, pedig egyre-másra hirdettük, hogy magyar protestáns egyházunk története mai napig sincs kellő részletességgel és alapos-sággal megírva. És míg ezen cél megvalósítását Irodalmi Társaságunktól várjuk első sorban: jóleső örömezzetével fogadjuk az Athenaeumtól ezt a hatalmas kötet diszmunkát és dicsérjük a kiadótársulatot, hogy a nemzeti fellelkesülés esztendejét, melyben a vallásszabadság biztosításának háromszázados emlékét ünnepeltük, s hazahoztuk kétszázados

hontalanságukból Thököly Imre és II. Rákóczi Ferencz fejedelmek hamvait, hogy itthon, a vérük áztatta édes anyaföldön találjanak végső nyugalmat, midőn a szivek együtt dobbantak, a közös harcok, szenvedések emlékei felújultak, ezen alkalmat felhasználva, megírta és kiadta protestáns egyházunk történetét.

Úgy a nagyérdemű szerkesztőt, mint a közreműködő derék íróársait nem kell külön bemutatnom olvasóinknak, eddigi egyháztörténeti munkálkodásukról előnyösen ismeretesek. Egyháztörténetíróink nesztora, *Farkas József*, írta a reformáció elterjedésének és megszilárdulásának, vagyis a XVI. század egyháztörténetét (1—158. l.), *dr. Zsilinszky Mihály* a XVII. század küzdelmekkel teljes történetét írta meg (159—330. l.), *Kovács Sándor* pozsonyi theol. tanár a XVIII. századi szenvedések történetét (331—564. l.) rajzolja, míg *Pokoly József* 1791-től napjainkig a vallás szabadgyakorlat s legújabb kor egyháztörténetét ismerteti (565—770. l.). Szerzők azt tűzték ki célul, hogy ne száraz tudományos munkát adjanak a művelt közönség kezébe, hanem olyant, mely a tudományos kutatás eredményét felhasználva, középen áll a tudományos és tisztán népszerűsítő vállalatok között és míg így egyfelől adataik teljesen megbízhatók, másfelől munkájuk a művelt közönség által is élvezhető formában van írva, s a kor színvonalán áll.

Irányára nézve, szerkesztőnk azt mondja az előszóban, hogy az írók szemük előtt tartották a történetírás azon szabályát, mely egyedül az igazság felderítését és a tudomány szolgálatát tartja a történetíró főfeladatául. Ehhez képest a történelmi tények megállapításánál, minden pártirányzattól menten, részrehajlatlanul egyedül a történelmi igazság feltüntetésére törekedtek. Nem elégedtek meg azzal, hogy az egyháznak csupán drámai jelenetekben gazdag külső történetével foglalkozzanak, hanem igyekeztek behatolni az egyház belső életébe is; jelesen fel akarták tüntetni az egyházi közigazgatás lassú fejlődését, a lelkészek és tanítók működésének eredményét és pedig nemcsak irodalmi harcokban, hanem a nép vallás-erkölcsi életében is. Munkájukat valóban kiválóan korszakos jelentőségűvé avatja az a tény, hogy nem csupán a protestáns egyház külső fejlődésének történetét nyújtja, hanem felöleli annak belső életét is; kiterjeszkedik az egyházi élet, az iskolaügy és az irodalmi viszonyok ismertetésére.

Aligha van nemzet, melynek élete oly gazdag lett volna változatos eseményekben, s melynek története oly felemelő és magasatos volna az alkotmányáért és nemzeti önállósága s szabadságáért, évszázadokon keresztül, csaknem megszakítás

nélkül folytatott küzdelmekben, mint magyar nemzetünké. Ugyancsak elmondhatjuk magyar protestáns egyházunk történetéről is. Hiszen a nemzeti szabadságért folytatott küzdelmet, a reformáció hajnalától kezdve nyomon kíséri a vallás- és lelkiismereti szabadság kivívásáért indított harcz, mely éppen oly jogosult, éppen oly nemes, éppen oly elszánt volt, mint a politikai szabadság védelme, a mely éppen oly sok áldozatot és vértanút kívánt, mint amaz. Szükséges tehát az ősök küzdelmeinek, hithűségének emlékezetünkbe való felidézése, hogy tudjuk igazán mérlegelni, milyen nagy kincsünk nekünk az ő évszázados kitartó vívmányaik eredménye, a lelkiismereti szabadság, hogy egyházunk történetének olvasása, megismerése közben, egy szent elhatározás keljen keblünkben, hogy a mi dicsőt, nagyot történelmünk termelt, azt mi is igyekezzünk megvalósítani; a mi gyász és fájdalom van benne, azt vésstük mélyen szivünkbe, hogy sem gyarlóságból, sem kislelkűségből a gyenge és kishitű nemzedékek ösvényére valahogy ne lépjünk.

Mit mondjak még annak bizonyítására, hogy az egyházunkhoz, s annak intézményeihez való öntudatos ragaszkodás, szeretet felkeltésére és ápolására, milyen nagy befolyást gyakorol egy ilyen könyv. A helyett, hogy erről tovább is érvelnék, felveszem azt kezembe, s bemutatom tartalmát főbb vonásaiban.

Mielőtt a magyar reformáció történetét vennénk, mintegy bevezetésül, a *vallásjavítás történetéről általában* nyerünk egy meghatóan szép képet, melyet az előreformátoroknak, Vald Péternek, Viklif Jánosnak és Husz Jánosnak munkálkodása egészít ki. Ezt követi dr. *Luther Márton és a német reformáció* (14—19. l.), majd *Zwingli és a német-svájci reformáció* (20—24. l.), végül *Kálvin János és a francia-svájci reformáció* (24—30. l.) ismertetése classikus szépséggel és rövidezséggel, mely a reformáció elért eredményeit összegezi. *A reformáció előkészítése s bejövetele hazánkba* (31—35. l.) című fejezetben a keresztyén vallásra térést, Vald és Husz követőinek elterjedését olvassuk s mindez rávezet mintegy a magyarországi reformáció terjedése, első terjesztői és pártfogói (36—45. l.) felsorolására. Ha kifogásolom is ezen fejezet régies kiinduló pontját: „a németországi kereskedők sűrűn ellátogattak a magyarországi vásárookra, a magyar kereskedők még sűrűbben keresték fel Németországot, a világhírű lipcei vásárokat s magukkal hozták Luther iratait“ s felemlitem, miért nem keresi a magyarországi viszonyokban a reformáció jogosultságát, az egészet mégis sikerültnek tartom. *A vallásjavi-*

tás a mohácsi vész után (46—71. l.) című negyedik fejezet is szép összefoglaló kép; de tisztelnél fogva kötelességem rámutatni néhány apróbb tévedésre. A 49. lapon Szilvási Mihály s.-aljaújhelyi pap, Siklósi Mihály Perényi Péter udvari papjaként szerepel; mint Szilády Áron kimutatta ez a két személy egy és ugyanaz. A tolnai egyházat nem Tövisi *Mátyás* (52. l.), hanem *Máté* (Prot. Szemle 1898. 324. l.) alapította. Szegedi laskói pap korában nem 35 egyházban teljesítette püspöki tisztét s nem a pécsi bég fogatta el (55. l.), hanem a kaposvári és a Dráva mellett levő összes egyházak püspöke volt. Gallust, nem Dudics Endre pécsi (56. l.), hanem Oláh Miklós esztergomi érsek panaszára üzette ki Miksa Nagyszombatból 1565. jan. 28. Ugyanitt az évszám is így javítandó.

Teljesen hű, tárgyilagos a reformáció híveinek egyházakká s külön felekezetekké való alakulását ismertető V. fejezet (72—99. l.), melyben a lutheri és kálvini irány hódításait, a külön szervezkedés céljából tartott zsinatok tárgyalásait s azok eredményét, valódi történetirői pártatlansággal előadva, olvassuk. Csupán azt kívánom megjegyezni, hogy Dévai nem 1541. után (84. l.), hanem teljes hitelt érdemlően, már 1538-tól, hittani kézikönyve megjelenése óta kálvini értelemben tanított. Ugyanilyen, az eseményeknek minden rokon- vagy ellenszenv nélküli elbeszélését szemlélhetjük a *szentháromság ellenes irány, unitáriusok* című VII. fejezetben (105—122. l.) De téves azon adat, mintha Huszár Gál 1561-ben Debreczenben lelkész lett volna (107. l.), ő itt csak átutazó menekült volt s könyvnyomtatással foglalkozott. A *templomok, lelkészek, kormányzók*-ról szóló előző fejezetben (100—104. l.) az istentiszteleti helyekről, ezek építéséről, a lelkészek tanulásáról, felavatásáról s a XVI. századi egyházkormányzási eljárásokról nyerünk egy szépen megírt rajzot. Mikor már így kidomborítva mindenütt látjuk hazánkban a reformáció elterjedését, megszilárdulását, szervezkedését, akkor átmegy szerzőnk *Ferdinánd és Miksa uralkodása alatt* levő külső történet s a róm. kath. egyház új életrekeltésének tárgyalására (123—136. l.), mely a legszebben írt fejezetek közé tartozik, a *Rudolf uralkodása és az ellenreformációról* írt IX. fejezettel (137—158. l.) egytt.

Csak sajnálnunk kell, hogy a XVI. századi prot. iskoláinkról egy külön fejezetben nincsen szó. Ám igazságtalanság lenne, ha e nélkül is, minden elismerésünket nem nyilvánítanánk a lelkes és lelkesítő előadásért a nagyérdemű szerzőnek.

Dicsőségteljes forduloponthoz értünk. A hazai és a lelkiismereti szabadság biztosításáért vívott harcokat, az ese-

ményekhez és a tárgyhoz egyiránt méltó keretben maga a tudós szerkesztő rajzolja és megragadó színekkel ecseteli *Bocskay István felkelése, a bécsi béke s ennek az ország törvényei közé beiktatása (1608)* című X. fejezetet (159—171. l.), melyből illusztrálásul álljon itt egy kis részlet: „A bécsi béke és az ennek kiegészítésére szolgáló 1608-iki törvények a római katolikus és a két protestáns egyház jogi helyzetének és azok egymáshoz való viszonyának megállapításánál, a jog-egyenlőség és viszonyosság elvéből indulván ki, egyelőre ama reményt ébreszthették, hogy a nyolcz évtizeden keresztül folyó ádáz vallási versengések, felekezeti zaklatások véget érnek, hogy a szabad vallásgyakorlatot nyert egyházak békéjét nem fogják durva erőszakoskodások, jogtalan jogfosztások zavarni, hanem a magukat Krisztus híveinek vallók, a szeretet munkában, a valláserkölcsei élet nemesítésében, az általános műveltség fejlesztésében fognak ezentúl egymással versenyezni... Igen ám ha... Ha egyfelől az úgynevezett uralkodó egyháznak, a nagyhatalmat és gazdagságot fél évezreden át megszokott főpapjai ki tudtak volna békülni a lelkiismeret szabadságának gondolatával és furfangos törökkel át meg át nem lyuggatták volna azon mégpecsételt és királyi esküvel szentesített pergamenteket, melyekre a két protestáns egyház szabadságát biztosító törvények voltak felírva; és ha másfelől az és annak utódai, a kivel Bocskay a békét megkötötte, belátták volna, hogy a győztes szabadsághős nemcsak hitét, nemzetét és ezek szabadságát szerette, de a hazája felett uralkodó háznak, a Habsburg-háznak az érdekeit is hiven munkálta; ha belátták volna, — *a mint ezt Rudolf királynak egyik késő, utóda, közel háromszáz év múltával belátta,* — hogy Bocskay nemcsak arra szerzett érdemeket, hogy hitrokonai s a magyar nemzet igaz fiai hiven őrizték annak áldott emlékezetét lelkükben háromszáz éven keresztül, hanem arra is, hogy az uralkodóház ércszoborral örökítse meg emlékét.“

Örök igazságú aranyszavak ezek; keresetlen, igaz őszinteség bensőségteljes hitből fakadt meggyőződés szól belőlük. Minden hazáját szerető magyar embernek, felekezeti különbség nélkül, kezébe kellene adni ezt a könyvet, hogy olvassa el és gondolkodjék. Hová fejlődhetett volna nemzetünk, ha a külső ellenségekkel való szakadatlan harcok mellett, a belső, a társadalmi és felekezeti harcok is nem gyengítik erejét és nem gátolják természetes fejlődésében!

A XI. fejezet a protestáns egyház 1608—1711. tartó külső történetét rajzolja (172—220. l.) az előbbirt szellemben, tárgyilagos, minden felekezeti elfogultságtól ment hűséggel.

Talán éppen felekezeti túlságos érzékenységből szól oly röviden az 1674. pozsonyi vértörvényszékről, a gályarabságról, hogy ezekkel együtt az egész decenniumról csupán három lapnyi szöveget kapunk, pedig ártatlan hitfeleink ekkori üldözése a művelt Európa figyelmét, részvétét és közbelépését eredményezte, de úgy látom nem akarta tudós szerzőnk a rég begyógyult sebeket felbontogatni s csupán a művészi kép mellékleteken szemlélhetjük azokat.

A XII. fejezetben a *prot. egyház szervezése, közigazgatása, egyházmegyei gyűlések, zsinatok ismertetését* vesszük (221—279. l.) külön az ág. ev. és külön a reform. egyház-szervezetét. Az egész cikk a XVII. századi zsinatokon megállapított törvényekről hű képet ad, csupán azt kívánom megjegyezni, hogy Pathay István nem Kövesligeten (248. l.), hanem Köveskúton tartott zsinatot; a komjáti zsinat nem 1626-ban tilt össze (248. l.), hanem mint a 249. lapon közölt „komjáti kánonok czimlapja“ bizonyítja 1623-ban; végül, hogy ugyanazon lapon említett 1635. évi bodrogkeresztúri zsinatot, kút-főinkből nem ismerem és sajtóhibának minősíteném, ha a 251. lapon ismét 1635. évről nem lenne ezen zsinat említve s határozatai nem az 1646. szatmárnémeti zsinat előtt lennének ismertetve. Az iskolák közül az eperjesi, pozsonyi, soproni, gyulafehérvári, sárospataki és debreczeniről nyerünk szép rajzot, mint a melyek a XVI., XVII. századi többi középiskoláinkra kiváló hatást gyakoroltak.

Egy darab szépen megírt művelődéstörténet a XIII. fejezet, mely *tanrendszer, belső iskolai élet, tankönyvek, neveléstudomány, magyar encyclopaedia* cím alatt (280—308. l.) a vallási irodalomra, bibliafordítások, egyházi beszédek, énekes és imádságos könyvek ismertetésére is kiterjed, mely tanulságos előadásra csupán azon tárgyi észrevételem van, hogy Irodalmi Társaságunk Kálvin Institutiójának nem a Szenczi Molnár által lefordított későbbi bővített kiadását, hanem az 1536-iki első kiadását fordította le s adta ki. A *polemikus irodalmat* (309—328. l.) kedves, békéltető hangon ismerteti, hogy átadja a nagyérdemű szerkesztő a szót Kovács Sándornak.

Ez a fiatal egyháztörténetírónk, kiválóan szép, választékos modorban, magas színvonalon, kedvesen folyó, világos, eleven stílusban tárja elénk a szenvedésekben gazdag XVIII. század egyháztörténetét. Méltán sorakozik ez a Zsilinszky előadása mellé. Az *állam és protestantismus*-ról szóló XV. fejezetből (331—371. l.), melyben III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatti külső történetét tárgyalja egyházunknak, mutatványképen hozta Szemlénk múlt évi utolsó füzeté ennek

első felét s így bővebb ismertetésre nem szorul. Az *elnyomásról* (372—418. l.) irt XVI. fejezetben végigvezet bennünket szerzőnk a Kárpátoktól az Al-Dunáig, Morvától a Székely havasokig annyi méltatlan tildözést szenvedett hitbuzgó ősök küzdelmein, melyet fájdalom nélkül nem olvashatunk. Ugyan az egész műre áll, de kiválóan erre a korszakra alkalmazhatjuk a tudós szerkesztő ama szavait, hogy „munkájukkal nagy szolgálatot tettek a jelenkor protestáns közönségének, mely fájdalom nagyon szeret sütkérezni az ősök dicsőségének sugaraiban a nélkül, hogy alaposan ismerné a dicsőség alapját képező nagy küzdelmeket“. Adjátok ezt a könyvet, vagy ennek csak ezt a 46 lapnyi fejezetét a térítés csábításainak kitett ingadozók kezébe, lehetetlen, hogy hitüket megtagadják. Szinte hajlandó a laikus olvasó Mária Terézia kortársa, a convertita Szirmay Antal felkiáltásának hitelt adni, a ki azt írja, hogy „az utókor nem fogja elhinni a türelmetlenség és embertelenség azon eseteit, melyeket az én időmben a protestánsokon elkövettek“.

A XVIII. századi *egyházi élet* rajzát adja a XVII. fejezet (419—464. l.), melyben megszívlelésre méltó statisztikai kimutatásokat vet egybe ekkor meglevő és az előző században virágzott egyházainkról, majd ismerteti a Károly-féle vallásügyi rendeletet, az ez által teremtett helyzetet, egyházkerületeink új beosztását, az első főgondnokok, felügyelők munkálkodását, a valláserkölcsei életet, a pietista törekvéseket. A XVIII. fejezet (465—512. l.) *Az iskola és irodalom* czime alatt elősorolja, hogyan szedték el iskoláinkat, hogyan gátolták ifjaink külföldre menetelét, mily nyomasztó helyzetbe jutott irodalmunk, ismertetvén ennek kiválóbb termékeit. A sok küzdés, szenvedés után, szinte jól esik *II. József és II. Lipót* korát tárgyaló XIX. fejezet (513—562. l.) olvasása és fellélegzünk a keresztyén türelem és lelkiismereti szabadság kivívott diadalán.

A befejező részhez jutottunk; az erdélyi reform. egyház történetének méltán hirneves és tudós írója, ismertet meg bennünket ebben a XIX. század egyháztörténetével, mesterien festvén a legújabb kor kimagasló eseményeit a XX. és XXI. fejezetben; amannak *Uralkodó és bevett vallás*, ennek *Vallás-egyenlőség* címet adván. Valóban *új élet kezdete* (565—596. l.) virradt az 1791. XXVI. törvénycikkkel prot. egyházunkra, mely csak jogával élt, midőn a budai és pesti zsinatokon az eddigi fejleményeknek megfelelő egyházszervezetet létesített. Művészi formában, illetőleg feldolgozásban tárja fel előttünk az eseményeket s valódi élvezettel olvassuk minden sorát. Az 597—616. lapon *Új törvény — régi egyházpolitika* czim alatt az

I. Ferencz uralkodása alatt ellentünk a törvény ellenére kezdett és folytatott elnyomási politika ármánykodásait finoman, metsző éllel ecseteli; a *restauráció hatását, szervezeti küzdelmeket* (617—638. l.) valódi történetírói érzéssel festi; kimutatván, hogy az igazság és szabadság eszméit, az ezek által kivívott jogokat félredobni nem lehet, mert a *vallás ügye az országgyűléseken* diadalt arat s a lelkiismereti szabadság nemzeti eszmévé lesz, mire a reformáció háromezredes ünnepe után, nemzetünk leghűbb fiai állanak a vallásegyesülés uniójának élére s ennek emlékére a pesti protestáns főiskola felállítását tervezik, az 1848. országgyűlés törvénybe iktatta a vallásegyenlőséget (639—675. l.). Oh de mily óriási változása következett az időknek! A vallás egyenlőség kimondását *ostromállapot* váltotta fel, s ezt a *provisorium és a pátens* (676—726. l.) követte. Az igaz hazafiak szíve ismét összedobbant, a legkiválóbb katolikus férfiak protestáns egyházunkkal egy táborban küzdöttek autonomiánk védelméért és kivívták a diadalt. *Alkotmányos egyházpolitika* (727—742. l.) váltotta fel a régi rendszert, anyaszentegyházunk *erőgyűjtéshez, új irányokhoz* (743—770. l.) kezdett, a debreczeni és budapesti zsinatokon önmagát szervezte, s a megindult evangéliumi üdvös mozgalomtól új eget és új földet várunk. És ha talán ismétlődnének rajtunk a letűnt idők küzdelmei, s szenvedései, ezek „evangéliumi egyházunkat sirba nem fektethetik, le nem rombolhatják, mert épülete amaz örök fundamentomon áll, mely egyszer vettetett, mely a *Jézus Krisztus*“.

Tartalomjegyzék, betűsoros név- és tárgymutató (771—797. l.) zárja be a hatalmas kötetet.

A mi az illusztrálást illeti, a kiadó cég mindent elkövetett, hogy a mű minél díszesebb kiállításban jelenjék meg s mintegy 300 szöveggép, 11 műmelléklet és 23 facsimile díszíti és teszi azt még értékesebbé.

Mit mondjak még? Legyen meg ez a díszmunka protestáns egyházunk valamennyi parochiáján, minden művelt világi hitsorsosunk házában, azután olvassátok és nem féltjék egyházunkat még a pokol kapuitól sem.

Thury Etele.